

QARAQALPAQ XALÍQ TARIYXÍY AÑIZLARÍNÍN IZERTLENIW MÁSELELERI**Ktaybekova Gulziya Kengesbaevna – oqıtıwshı**gulktaybekova93@mail.ru*Nókis rayonu Mektepke shekemgi hám mektep bilimlendiriw bólimine qaraslı 3-sanlı mektep***ВОПРОСЫ ИССЛЕДОВАНИЯ КАРАКАЛПАКСКИХ НАРОДНЫХ
ИСТОРИЧЕСКИХ ПРЕДАНИЙ****Ктайбекова Гулзия Кенгесбаевна – преподаватель***Отдел дошкольного и школьного образования Нукусского района школа №3***RESEARCH ISSUES OF KARAKALPAK FOLK HISTORICAL LEGENDS****Ktaybekova Gulziya Kengesbaevna – teacher***School №3 under the Department of Preschool and School Education of Nukus District***Tayanch so‘zlar:** tarixiy rivoyatlar, nasriy asarlar, folklor, etnografiya, ertak, afsona, janr, qahramon.

Rezyume. Maqolada qaraqalpoq xalq rivoyatlari tahlil qilingan. Tadqiqot obyekti sıpatında tariyxıy rivoyatlar tanlab olingan. Rivoyatlarnin boshqa janrlardan farqli tomonlari qiyosiy o‘rganilgan. Tariyxıy rivoyatlarning tadqiq qilinishi, g‘oyaviy-tematik va badiiy xususiyatlari bir nechta rivoyatlar misolida yoritib berilgan.

Ключевые слова: исторические предание, прозаические произведение, фольклор, этнография, сказка, легенда, жанр, герой.

Резюме. В статье анализируются каракалпакские народные предание. Исторические предание были выбраны в качестве объекта исследования. Различия между преданиями и другими жанрами были сравнительно изучены. Исследование исторических преданий, их идейно-тематические и художественные особенности освещены на примере нескольких преданий.

Key words: historical legends, prose works, folklore, ethnography, fairy tale, myth, genre, hero.

Summary. This article analyzes Karakalpak folk legends. Historical legends have been selected as the main object of the study. The distinctive features of legends in comparison with other folklore genres are examined comparatively. The study of historical legends, as well as their ideological and thematic and artistic features, are highlighted through the analysis of several legends.

Kirisiw. Qaraqalpaq xalıq awızeki dóretiwshiliginde añızlar prozalıq dóretpе sıpatında ayırıqsha orın tutadı. Añızlarda jer, suw, kosmos keńligi, tariyxıy orınlar hám tábiyattaǵı hár qıylı hádiyselerdiń kelip shıǵıwı haqqındaǵı adamlardıń boljawları qıyalıy oylawları sáwlelenedi. Xalqımız óziniń basıp ótken jolın áwladlarına gúrriń etip bergen, onda qıyaldan dóregen waqıyalar dı da keltirgen hám usı tiykarda, olardıń ómirinde añız-ápsanalar payda bolǵan. Jáne de, adamlar eń áyyemgi dáwirde, ózleriniń payda bolǵan waqtınan baslap tábiyattı, dúnya qubılısların, álemdi, ósimlik hám haywanatlar dúnyasınıń hám tariyxıy orınlardıń payda bolıwın biliwge qızıqqanlıǵı ushın da, olar haqqında hár qıylı añız - áńgimeler dóretken. Sonday-aq, xalıq añızlarında adamlardıń ómirindegi, basıp ótken jolındaǵı tariyxıy waqıyalar dıń da sáwlesi kórinedi. Xalıq arasında qaraqalpaq xalqınıń payda bolıwı, urıwları dıń kelip shıǵıwı haqqındaǵı añızlar da ushırasadı. Bunday añızlar bir tárepten kórkem awızeki dóretpе bolsa, ekinshi tárepten janlı tariyxıy haqıyatlıq bolıp tabıladı. Sonlıqtanda, añızlarǵa xalıqtıń tariyxın, etnografiyasın úyreniwde bay materiallar sıpatında úlken itibar qaratıw maqsetke muwapıq boladı.

Ádebiyatlar analizi hám metodologiya. Añızlar haqqında ilimpazlar hár qıylı anıqlamalar bergen. «Añızlar (predaniya) – xalıq añızları sóz óneriniń epikalıq túrine jatadı. Añızlar kórkem tildıń proza (qara sóz) túri menen de, poeziya (qosıq) túri menen de bayanlana beriwı múmkin. Añızlar rus folklorında legendalar, ózbek folklorında ráwiyatlar dep ataladı» [6:120].

Belgili ilimpaz N.Dáwqaraev óz ilimiy izertlewlerinde añızlardı «legenda» ataması menen qollanǵan hám oǵan tómendegishe anıqlama bergen: «Awız ádebiyatınıń

ótkendegi hádiyselerdi shama menen, boljap aytqandagı áńgimelerin legenda deymiz. Mifler, kóbinese, tábiyat qubılısların túsindirise, legendalar tariyxıy, adamlardıń yamasa tariyxıy faktlardıń tiykarında jasaladı. Legendalarda qıyalıy oylar, tábiyǵıy qubılıslar, tariyxıy hádiyse, tariyxıy adamlar aralas ta ayıladı» [1:184]. Ilimpaz xalqımız arasında keńne taralǵan Asan Qayǵı, Aldar kóse, Jiyrenshe sheshen, Xoja Nasıratdin, Erejep tentek, Ómirbek laqqı, Dáwlet qaramanlılar haqqındaǵı áńgimelerdi de legendaǵa jatqaradı. «Bul legendalardıń shınlıqqa oǵada jaqın tariyxıy faktlardı táriyiplewine qaramastan, awızdan-awızǵa ótip, ózgerilip, qosılıp, alıp taslanıp kelgenlikten, olardı tariyx dep qarawǵa bolmaydı» dep túsindiredi [1:185]. Al, belgili folkloratıwshı alım Q.Ayımbetov añızlarǵa tómendegishe anıqlama beredi: «Xalıq ertekleriniń bir túri – legenda bolıp ataladı. Legendalardı tariyxqa baylanıslı ertek – legendalar desek te boladı. Xalıqtıń, jerdiń tariyxına jáne tariyxta bolǵan ayırım adamlardıń tariyxına baylanıslı awızeki ayılǵan ertek sózler qaraqalpaq xalqında oǵada kóp. Misalı, Gúldirsın haqqında, Sultan shanjar haqqında, Tók tawı haqqında, Aydos biy, Ernazar biy, Erejep tentek haqqında legendalar hám taǵı basqalar» [2:33].

Ilimpaz Q.Maqsetov añızlardıń janrlıq ózgesheligin basqa janr túrлерinen ajırıp kórsetedi: «Aspan, jer, juldızlar, quday, payǵambarlar, pırlar, áwliyeler haqqındaǵı basqa da adamlar haqqındaǵı káramat penen ayılatuǵın awızeki dóretpelerge, sonday-aq, jazba jetip kelgen gúrrińlerge ápsana dep at bersek, tariyxıy orınlar, tariyxıy adamlarǵa, tariyxıy waqıyalarǵa baylanıslı kórkemlik párwaz benen ayılatuǵınlardıń ishinde qıyalıy nárseler bar awızeki gúrrińlerge ráwiyat, al bolmaǵan nárselerdi bolǵanday etip súwretleytuǵın awızeki áńgimelerdi añız dep júrgizsek, usı

terminlerdi olar ushın alsaq, ápsana (mif), ráwiyat (predaniya), ańız (legenda) dı ayırıp qarawğa múmkinshilik beredi» [3:212].

Izertlewdiń júzege keliwinde kórkem-estetikalıq, strukturalıq talqı metodlarınan paydalanıldı.

Talqılawlar hám nátiyjeler. Ańızlar dáslep, qaraqalpaq ertekleri menen birge XIX ásirde, sonday-aq, keń túrde XX ásirde 30-40-jıllarında jıynala baslağan. 1961-jılı Q.Maqsetov, N.Kamalov, Q.Mámбетnazarov baspağa tayarlağan «Qaraqalpaq legendaları hám anekdotları» kitabında qaraqalpaq ańızlarınan bir qansha úlgi berilgen [4]. Al, 1992-jılı Q.Mámбетnazarov hám S.Bahadırovalar tárepinen «Qaraqalpaq ańızları, ápsanaları hám sheshenlik sózleri» tayarlanıp, baspada járiyalanğan. Bunda ápsanalar, ańızlar hám sheshenlik sózlerdiń bir qatar kórkem tekstleri berilgen [5].

Qaraqalpaq xalıq ańızları boyınsha sońǵı jıllarda izertlewshi I.Allambergenova arnawlı túrde izertlew jumsların alıp barǵan [7]. Ol qaraqalpaq xalıq ańızlarınıń úyreniliwi, genezisi hám evolyuciyasın, payda bolıw derekleri hám rawajlanıw basqıshların, tematikası, janrlıq klassifikaciyası, syujetlik tipologiyası máseleleri boyınsha talqılawlar júrgizgen. Bunnan tisqari usı ilimpazdıń avtorlıǵında «Qaraqalpaq folklorında diniy ańızlar» atamasında shıǵarılǵan oqıw qollanbası xalıq awızeki dóretpelerine qızıǵıwshılar ushın qunlı miynet bola aladı [8]. Ańızlardıǵı tariyxıy waqıyalarǵa qurılǵan syujetler baslı áhmiyetke iye bolıp, sol hádiyselerdi anıqlap túsindirip beriwge ayrıqsha dıqqat awdarılıwı kerek. Ańızlardıǵı qaharmanlar tariyxta bolǵan shaxslar bolıp, onda joqarı ǵayrı kúshler qatnaspaydı. Syujetleri yamasa epizodları oǵada az, geyde bir syujet penen de sheklenetuǵın kompoziciyalıq qurılısı jeterli dárejede turaqlı emes, biraq variantları kóp, etnografiyalıq, geografiyalıq, tariyxıy tematikalıq ózgeshelikleri menen ajralıp turadı [6:33].

Xalıq awızında ayılıp júrgen legendalar tek ertek bolıp sóylenip ǵana qoymastan, tariyxıy waqıyalar hám shın bolǵan waqıyanıń dógeresinde ayıladı. Mısalı: xalıq qaraqalpaq legendalarında Ernazar alakózdi maqtaydı. Ernazar alakóz shınında da tariyxıy hújjetlerde unamıy rol atqarǵan [2:33]. Izertlewshi I.Allambergenova qaraqalpaq xalıq ańızların tematikalıq jaqtan klassifikaciyalap, bunday ańızlardı tariyxıy ańızlar qatarında qarastıradı: «Tariyxıy ańızlar dáslep belgili bir waqıyanı basınan keshirgen, kórgen - bilgen yaki ǵuwası bolǵan adamalar tárepinen awızeki ǵurıń kórinisinde dóretilip, waqıt ótken sayın ańızǵa tán belgi – sıpatlar ala baslaydı. Ayırım tariyxıy ańızlarda ótmishte jasaǵan real tulǵalardıń obrazları aldınnan bar bolǵan dástúriy epikalıq syujetler tiykarında bayan etiledi» [7:16], – dep, Oǵuzxan, Shıǵısxan, Qorqıt ata, Hákim ata (Sulayman Baqırǵaniy), sonday-aq, Asan Qayǵı, Jiyrenshe sheshen, Maman biy, Turım biy, Aydos biy, Ernazar alakóz, Tóre biy haqqındaǵı ańızlardı talqılap, olardıń tariyxıy ózgesheliklerin ashıp beredi. Usı kózqarastan bunday tariyxıy tulǵalarǵa arnalǵan ańızlar xalıq arasında keń tarqalǵan.

«Ernazar alakóz qazıwshılardıǵı jeńillik bergen» degen ańızda Ernazardıń barqulla xalıq jırın jırlap, xalıq sózin sóylegeni ushın oǵan xan adamları tárepinen islengen qastıyanlıq qılıp, «onıń minip barǵan atınıń er-turmanına xan adamları dushpanlıq etip, adamǵa zıyanlı záhár jaqqan eken. Jol júrgende usı záhár etine azmaz sińip qalıptı»

[5:75]. Awıl adamları kóplep, kómeklep, Ernazardı qutqarıp qaladı. Jáne bir ańızda, Ernazardıń ǵúreste jeńip xalıqtı urıdan qutqarǵanı [5:76-77], ayırım ańızlarda, hátteki, xan da Ernazardı kórgeninde ornınan ushıp, órre turatuǵınlıǵı sóz etilgen. Bul xan menen onıń hámeldarlarınıń óz ara dialoglarında kórinedi. Mısalı: «Ernazar ketkennen keyin xan hámeldarları xannan nege ornınan turǵanın aytıwdı ótinipti.

– Hey azamatlarım, men Ernazardan qorıqpay hám ol kelgen waqıtta ornımnan turmay ne qılayın, Ernazar esikten kirgen waqıtta, eki iyninde eki arıslan atıp taslaytuǵınday bolıp, kózleri masaladay janıp keledi. Sonnan keyin ornımnan órre turǵanımdı bilmey qalaman, – dep juwap beripti» [5:78]. Demek, Ernazardıń aybatlı, batır insan ekenligin, pútkil xalıq, hátteki, xan da moyınlaǵan eken. Xalqımız arasındaǵı usınday batır adamlar, eldi ádil basqarǵan biyler haqqında kóplegen ańızlardan, atap aytqanda, «Mamanbiy hám Sansızbay», «Turım biy», «Erejep tentektiń tuwılıwı», sıyaqlı ańızlar ulıwma bilim beriw mektepleriniń sabaqlıqlarına da kiritilgen [10].

«Mamanbiy hám Sansızbay» atlı ańız suyjeti bılay baslanadı: «Maman biy Ámiwdáryanıń batıs tárepindegi Qaratawdıń Aqtaw degen jerine qonıs basadı. Aqtawdan jáne Dáwqaraǵa kóshedi. Bul jerde otırǵan qazaqlar Maman biylerdi qonaqqa shaqırıp:

– Siz qaraqalpaq aǵayınler, ne sebepten biziń ústimizge kóship keldińizler? – dep soraw beripti. Qaraqalpaqlar:

– El aǵası Maman biy tús kórip edi, sonı jorıytuǵın adam tabılmay, sizlerge jorıtuw ushın kelip atırımız, – deпти. Sonda qazaqlardıń bir biyi:

– Maman biy, túsińdi ayt? – deпти. Maman túsın ayta baslaptı:

–Túsimde tósime qırq qarlıǵash uya salıptı. Oyanǵanımda, birewi qalmastan úyimnen shıǵıp ketipti, – deпти» [10:89]. Qazaqtıń bul biyleri Maman biydiń túsın Sansızbay jorıy alatuǵının aytadı. Úsh kúnnen keyin kelgen Sansızbayǵa túsın aytadı.

«– Men siziń bul túsińizdi jorıyman. Siz biziń úyge bara beriń. Biziń úy Sırdáryanıń Aqıyek degen jerinde. Men ózim Buxaraǵa baratırman, – deydi» [10:90].

Maman biy Sansızbaydıń úyine barıp, jigirma kún jatıp, Sansızbay kelmegen soń, ketpekshi bolǵanında, Sansızbaydıń hayalı Maman biydiń túsın jorıydı:

«– Tósińe qırq qarlıǵash uya salsa, úyiniń qırq tesigi bar eken, sol tesigińnen kún túsedi eken. Men sizge jigirma óreli kiyizdi túyge tayarlap qoydım. Sonı al da, úyińdi pútinley ǵoy, meniń pitirgenim sol, – deпти» [10:90].

Maman biy jolǵa atlanıp ketkennen keyin Sansızbay keledi hám hayalınan, qaraqalpaq aǵayınlerdiń ataqlı biyi Maman kelgen-kelmegenin soraydı. Al, hayalı onıń túsın ózinshe jorıp begenin, úyiniń tozǵanın, jigirma óre kiyiz berip jibergenin, aytadı. Sonda Sansızbay, Mamannıń «túsimde tósime qırq qarlıǵash uya salıptı, oyansam, bári ushıp ketipti» degeni – ol barlıq qaraqalpaqlardı biriktirip, bir jerde bolamız degen niyeti bar eken, biraq bul niyeti bolmay, kewli jabıǵıp júre eken, sen bul tústi durıs jorıy almaysań, – deydi hayalı» [10:90]. Sansızbay Maman biydiń kewlin alıw ushın bes júz qoy aydap Mamannıń izinen jetip, qoyların beredi hám Maman biy pátıyasın aladı. Maman biy Jańadáryaǵa kóshedi, ol jerde suw izlep taba almaydı. Sebebi, Jańadáryanıń saǵasın Buxara xanı baylatqan eken. Maman biy bógetti jıqtıradı. Bul jaǵdaydı Baydulla degen birew Buxara xanına barıp jerkeredi. Bunı

esitken Buxara xanı Maman biydi qırq jigiti menen Buxarağa shaqırtadı. Xan onıñ qırq jigitin bosatıp, ózin dargá asıwdı buyıradı.

«Maman dar arqannıñ astına barganda xan:

– Meniñ tórt sawalım bar, soğan irkilmey juwap berseñ, men seni dardan azat etemen, – deydi. Xan sawalın aytadı:

– Suw saǵası ne boladı, sóz saǵası ne boladı, jol saǵası ne boladı, ótirik penen ırastıñ arası qansha jer shıǵadı? – deпти. Sonda Maman biy turıp:

– Suw saǵası bulaq, jol saǵası tuyaq, ótirik penen ırastıñ arası tórt eli, – deпти. Buxara xanı buni esitip, qolın qulaǵı menen kózdıñ aralıǵına salıp jiberse, tort barmaǵı jayǵasqan yaǵnıy, tórt eli eken. Sonda Maman biy:

– Kóz benen kórgen ıras, qulaq penen esitken ótirik, – deydi» [10:90]. Solay etip, Maman biy danalıǵı menen xannıñ ólim jazasınan qutılıp qalǵan.

«Turım biy» atlı ańızda jas bala Turımniñ aqıllılıǵı, ziyrekligi haqqında sóz etilgen. «Turım biydiñ ákesi Aymurza xanǵa salıq jıynap aparıp beredi eken. Biraq jılǵa qarızdar bola beredi eken. Buniñ sebebi Xiywa xanlıǵında júretuǵın aqshanı shıǵarıwshılar xannıñ bergен gúmisin janına qaldırıp, mis aqshasın islegen. Onı salıq ushın aparǵanda qabil etpey, Aymurza baydan kóterip alıp,

qarızlanıp qayta beretuǵın bolǵan. Bir saparı ketkende balası Turım Aymurzaǵa erip, Xiywaǵa baradı. Bul saparı da Aymurzanıñ salıq ushın aparǵan teńgesi ótpetpi». 12 jasar Turım xannıñ aqsha soǵatuǵın adamlarına barıp, olarǵa: «– Sizler nege xannıñ «aqsha isle» dep bergен gúmisin soqpay mis aqsha soǵasız? Mınaw sizlerdiñ qılmısıńızdı xanǵa aytaman! – deпти. Olar xan sezse, ólimdar bolatuǵının bilip Turımǵa jalınǵan. Turım:

– Eger mına qaltadaǵı aqshanıñ ornına gúmis aqsha berseñiz qoyaman, – deпти. Olar qayıl bolǵan. Turım sebep bolıp, Aymurza úsh jıllıq qarız salıǵınan qutılǵan» [10:92]. Adamlar bul jas balanıñ ziyrekligine, ótkirligine hayran qalǵan eken. Bunday el biyleri, tariyxıy adamlar haqqındaǵı, basqa da ańızlar «Qaraqalpaq folklorı»nıñ kóp tomlıǵınıñ 79-tomına kiritilgen [9:81-178].

Juwmaq. Juwmaqlap aytqanda, xalıq ańızları qaraqalpaq xalqınıñ ótken ómirinde júz bergен tariyxıy waqıyalardı izertlewge, biliwge úlken járdemshi maǵlıwmat, tariyxıy dárek bola boladı. Xalıq ańızlarınıñ mazmunı, tariyxıylıǵı jaǵınan oǵada qunlı ruwxıy ǵáziyne bolıp tabıladı. Ańızlardıñ basqa da túrlerin arnawlı túrde izertlew folklortanıw ilimi ushın áhmiyetli máselelerden biri.

Ádebiyatlar

1. Дәўқараев Н. Шығармаларының толық жыйнағы. II том. Биринши бөлім. – Нөкіс: «Қарақалпақстан», 1977.
2. Айымбетов Қ. Халық даналығы. – Нөкіс: «Қарақалпақстан», 1988.
3. Максетов Қ. Қарақалпақ халқының көркем аўызеки дөретпелери. – Нөкіс: «Билим», 1996.
4. Мәмбетназаров Қ. Қарақалпақ легендалары хәм анекдотлар. – Нөкіс: «Қарақалпақстан», 1962.
5. Қарақалпақ аңызлары, әпсаналары хәм шешенлик сөзлери. (Баспаға таярлағанлар: Мәмбетназаров Қ., Баҳадырова С.) – Нөкіс: «Қарақалпақстан», 1992.
6. Járımbetov Q. Nizamatdinov J., Allambergenova I. Qaraqalpaq folklorı. – Toshkent: «Sano-standart», 2018.
7. Алламбергенова И. Қорақалпоқ халқ ривоятлари жанрий ўзига хослиги, таснифи): Филол.фан. б-ча фалс.док. (PhD) дисс. автореф. – Тошкент, 2018.
8. Allambergenova I. Qaraqalpaq folklorında diniy ańızlar. – Nókis: 2016.
9. Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. 77-100 томлар. – Нөкіс: «Илим», 2014.
10. Оразимбетов Q., Genjemuratov B., Begmuratova G. Ádebiyat. Ulıwma orta bilim beriw mektepleriniñ 6-klası ushın sabaqlıq. – Tashkent: Respublika bilimlendiriw orayı, 2022.